

Віктор АДАМСЬКИЙ,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ЗАСНУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»: ДО ВИТОКІВ ПРОЦЕСУ

У повідомленні аналізується процес заснування Подільської «Просвіти» громадськими діями Кам'янця-Подільського. Подано проекти та установчі документи просвітницької організації, звернено увагу на публікаційні матеріали в українських часописах за авторством просвітніх діячів.

Ключові слова: товариство, Кам'янець-Подільський, українська справа, національне відродження, громадські діячі, «Просвіта».

За роки новітньої незалежності України проблематика просвітницької діяльності на Поділлі неодноразово привертала до себе пильну увагу дослідницького середовища. Відтак історіографія питання поповнилася десятками змістовних розробок. Науково-освітніми та громадськими діями було організовано та проведено низку науково-практичних конференцій та круглих столів, на яких предметом дискусій виступали різнопланові сюжети, пов'язані з розвитком просвітницького руху на Поділлі [1; 2; 3; 4; 5]. Крім того, за цей час захищено декілька дисертаційних досліджень, присвячених заснуванню та становленню товариств «Просвіта» на теренах нашого краю [6; 7; 8].

Втім, маємо визнати, що й до сьогодні чимало питань з просвітницької проблематики залишаються поза полем зору дослідників. Також чимало сегментів заявленої теми продовжують залишатися предметом почасти гострих дискусій. До числа останніх, як на нашу думку, слід віднести й проблему, пов'язану з заснуванням Подільського товариства «Просвіта», попри той

факт, що науковцями та краєзнавцями з'ясовано, начебто, усі аспекти цього процесу.

Отже, пропонуване повідомлення має за мету повернутися до аналізу витоків просвітницького руху на Поділлі, внаслідок чого й постало Подільське товариство «Просвіта».

Досліджуючи процес заснування просвітницької структури в Подільській губернії, науковці, як правило, концентрують свою увагу навколо питання, коли це, власне, сталося. Так, фактичне оформлення Кам'янець-Подільської «Просвіти», на думку окремих дослідників, зокрема, В. Лозового, О. Лисенка, Г. Кучерова, відбулося наприкінці 1905 р. При цьому О. Лисенко на підтвердження своєї тези не наводить документального підтвердження [9]. Натомість В. Лозовий посилається на повідомлення, яке було вміщене в полтавському часописі «Рідний край» за 13 січня 1906 р. У ньому лапідарно зазначалося: «В Каменці відкрилось товариство «Просвіта», щоб вести просвітню діяльність серед українських селян» [10]. Наразі Г. Кучеров, констатуючи про фактичне існування просвітницького товариства у губернському центрі Поділля вже у листопаді 1905 р., базує своє твердження на приватному листі В. Стиранкевича до Б. Грінченка від 22 квітня 1906 р., хоча й визнає, що на цьому етапі будь-якої документації ще не було [11].

З'ясовуючи причини, які уможливили появу просвітницьких товариств на Наддніпрянській Україні, зокрема на Поділлі, дослідники питання, як правило, сходяться на думці, що ключову роль тут відіграла поява відомого маніфесту 17 жовтня 1905 р., який «дарував населенню непорушні підстави громадянських свобод на засадах справжньої недоторканості особистості, свободи вірувань, слова, зібрань та товариств» [12]. «Цей акт став переломовим в житті російської держави, – згадував сучасник подій В. Приходько. – ... все це страшенно піднесло настрої в цілій імперії, серед інтелігентних верств населення» [13], дало «базу, початок і можливість для ширшої і глибшої акції, яка й розпочалася... разом із тим і в Україні» [14].

Втім, даровані громадянські свободи та встановлення нового правового порядку, активізуючи діяльність українських патрі-

отів, не відразу призвели до реалізації нових культурно-просвітницьких проєктів – створенні видавничих гуртків, українських книгарень, заснуванні товариств «Просвіта». Усе це, якщо знову послатись на В. Приходька, «було більш в намірах та плянах, далеко не все зреалізувалось» [15].

Відтак підставою можемо стверджувати, що пізньої осені 1905 р. у Кам'янці-Подільському зібралася «громадка людей»¹, яка поставила собі за мету «розпочати якусь більшу національну працю» [16]. Результатом цієї діяльності стало вироблення декількох важливих документів принципової ваги. Перший із них мав назву «Національна програма українців-подолян», який був опублікований від імені «Організаційного виділу Подільського Українського Товариства «Просвіта»» в газеті «Громадська думка». Прив'язку до просвітницької структури у даному випадку можна пояснити тим фактом, що автори «Програми» намагалися виступати репрезентантами усієї української громади Кам'янця-Подільського, а не як поодинокі громадяни. Певний поспіх у цій справі пояснювався відсутністю, на відміну від польської чи єврейської груп, загальноукраїнської програми, яка б декларувала свої політичні, суспільні та економічні стратегії за умов перетворення росії на конституційну монархію. Кажучи мовою документа, «укладчики програми добре пам'ятають, що всяка затримка у теперішні рішучі хвилини може бути тяжко шкодливою за для національних інтересів України» [17].

Конкретизуючи мету появи «Програми», її автори визнавали, що «не маючи на думці видавати цю програму яко обов'язкову за для всіх українців Росії, укладчики її мали й но замір викликати увагу українців насамперед подолян, до такого вчасного й пекучого нині питання, як самоозначення українського народу серед других народних одиниць Росії». Тобто, йшлося про необхідність самоусвідомлення українською нацією своєї унікальності та відповідно, скориставшись моментом, гучно за-

1 У сприйнятті В. Приходька ситуація з активістами українського руху виглядала наступним чином: «Виявилось, що «старших українців» у Кам'янці не один-два, а навіть значно більше – більше п'яти людей». – Там само. С. 105.

явити про своє бажання будувати власне майбутнє на засадах рівності, братерства та вільного розвитку усіх національних груп [18].

Однак з огляду на зразки програм інших націй, подоляни структурували свій документ за трьома розділами, присвячених економічним, суспільно-політичним та просвітнім проблемам. Щодо економічного блоку, то він був виписаний найбільш лапідарно. Зокрема, увага зосереджувалася на проблемах малоземелля, податках та охороні «фабричної, ремесницької й хліборобської праці наймитів й домашніх слуг».

Шляхи вирішення селянського питання вбачалися у реалізації наступних заходів:

«а) безземельні або малоземельні селяни одержують наділи на викуп, нарізані по потребі з земель державних (казенних), удільних, монастирських, а там де цих земель немає – з земель приватних земледержавців, які мусять спродувати їх (малоземельним й безземельним селянам надільними частками на викуп) по потребі у державний банок;

б) з державної скарбниці видається селянам допомога на полегшення переходу до хуторного господарства (комесація);

в) зараз же повинна утворитися радикальна зміна функцій селянського банку, котрий мав би право й на перший обов'язок скуповувати землі державців та спробувати їх малоземельним та безземельним селянам на викуп надільними частками, без жадної приплати наперед, але з тією умовою, щоби наділи ті йшли під хуторне господарство;

г) селянський банок повинен знизити строковий виплат йому на три відсотки в рік, окрім знищення долгу;

д) повинно бути зазначено арендове право, що забезпечувало б орендареві наслідки поліпшення в господарстві й понадмірну орндову ціну» [19].

Щодо податків, то мали бути скасовані усі платежі, що збиралися тільки з хліборобів, та усі посередні податки, а натомість уведено «безпосередній поступовий податок на дохід – прибуток на спадщину».

Врешті, з метою охорони праці простих трудівників пропонувалося заснувати незалежний інститут виборних інспекторів, на який покласти завдання догляду за умовами праці в усіх галузях народного господарства та водночас «боронити робітничий пролетаріат від визиску хазяїв та капиталистів-підприємців» [20].

У сфері суспільно-політичній виборче право надавалося усім громадянам без різниці полу, яким виповнився 21 рік, а самі вибори до Державної Думи мали відбуватися на засадах «загального, рівного, безпосереднього, таємного голосування». Права меншостей забезпечувалися шляхом проведення виборів за пропорційною системою. Термін дії Державної Думи обмежувався трьома роками.

На рівні регіонів мала бути запроваджена «загальна волость» та дрібна земська одиниця. Земським інституціям гарантувалася цілковита самостійність «в справах задоволення своїх місцевих потреб, також право видавання обов'язкових постанов в межах своєї території: право доглядання шкіл початкових та нижчих професійних, шкіл середніх, порядкування над поліцією, місцевими податками, лікарнями, відкриттям і закриттям горілчаних складів і т. інш.» [21]. Натомість за урядовими структурами залишалося право «доглядати того, щоби автономні місцеві інституції додержували тих статутів, якими затверджено їх автономію».

Щодо місцевих громадських інституцій, зокрема, й судів «першого ступня», то вони повинні формуватися шляхом виборів за участі представників місцевої громади, при чому центральний уряд позбавлявся права затвердження цих виборів.

Заснування різних спілок, товариств, громад мало відбуватися «явочним порядком» з правом «уживання там кожної мови».

Українській мові в «Програмі» було присвячено окремий параграф. Згідно з ним, «в місцинах, що українська людність скрізь чи більшістю займає, українська мова повинна обов'язково вживатися по всіх місцевих інституціях. В інституціях державних повинна даватись відповідь українською мовою на прохання чи

запитання тією ж мовою. Так само ж і в інституціях тієї країни, де українців меншість. Українська мова повинна конче вживатися в церковних проповідях та в усіх зносинах межи причетом і парафіянами, де українців більшість» [22].

Доволі чітко були прописані норми документа, що врегульовували просвітню сферу. Цей розділ «Програми» складався із восьми параграфів:

«1. Початкова освіта й нижча професійна повинна даватися українським дітям українською мовою, до якої на вищих ступнях школи прилучається й мова російська, яко загально-державна. В середніх та вищих школах також українською мовою повинні викладатися історія України-Руси, українська мова та її література, заким виявиться можливість викладу всіх наук по всіх школах України українською мовою.

2. В місцинах, де українська людність не скрізь чи не більшістю проживає, згадана вище мета повинна досягатися відкриттям подвійних (так званих утравківних) шкіл, щоб і там українські діти, поруч з другими діставали початкову й середню освіту рідною мовою.

3. Початкова освіта повинна бути обов'язкова, неплатна й загальна за для всіх дітей обох полів, вбогих дітей повинно вчити на громадські кошти.

4. Мусить бути як найшвидче задоволена потреба в нижчих професійних (хліборобських, ремесничих, садівничих й інших господарських) школах, які повинні закладатися й удержуватися на основах, показаних в розд. 1-му.

5. В середніх школах освіта повинна бути теж неплатна та доступна для всіх дітей, без різниці верств суспільности, віри, заможности й національности.

6. Вища школа повинна мати повну волю академічну, приймати нарівні мужчин і женщин, брати з них плату за слухання лекцій, а бідних слухачів від плати увільняти.

7. Відкриття окремими особами й товариствами шкіл, бібліотек, читалень, друкарень повинно відбуватися «явочним порядком» без жадних цензурових заборон що до вибору потрібних

книжок, періодичних та всіх других друкованих видань. Так само повинно відбуватися засновання вільних народніх університетів, відкриття лекцій подорожників-учителів і всіх прилюдних зібрань для читанок. І тут, чи в читанці, чи в бесіді жадна мова не повинна терпіти заборон і перешкод.

8. Мусить бути скасовано всяку цензуру на видання друку як у державі, так на кордоні; за державним урядом лишається йно право судом затримувати чи конфіскувати ті видання» [23].

Наразі з «Програмою» громадські діячі Кам'янця-Подільського підготували «Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта»». Мета його діяльності була досить радикальною, як на ті часи: «...ширить просвіту, будити національну самосвідомість й підіймати національну культуру серед українців Поділля» [24].

Обидва документи були розіслані, як вважали ініціатори ідеї, «певним людям», від котрих очікувалось певного співчуття в реалізації справи. Однак останні, як правило, «тихенько мовчали, боячись признатись в своїм українстві». Щоправда, з десяток людей таки прислали на товариство по три карбованці. Однак, за визнанням самих просвітян, за два місяці вдалося зібрати близько 500 карбованців [25]. На ці кошти один із ініціаторів почав випускати з книгарні «Київської Старини» дешеві книжки для народу і в такий спосіб розпочав створення по селах невеликих бібліотечок.

Ще одним напрямком діяльності громадських діячів в період «нелегального існування» стало напрацювання різних матеріалів з обґрунтуванням необхідності розвитку української справи. Не маючи можливості оприлюднити їх власними силами, позаяк україномовних часописів на Поділлі у цей час не було, ініціатори проекту вирішили вдатися за допомогою до київських видань. Зокрема, підготовлені розробки були надіслані до часопису «Громадська думка». Редакція позитивно поставилась до цієї ініціативи. Усі матеріали були розміщені в одному числі, яке вийшло у світ 5 березня 1906 р. При цьому була зроблена окрема помітка: «Подільські землячки, не маючи свого власного органу, прохали нас подрукувати їх «Лист» з додатками». Відтак на

шпальтах «Громадської думки» одночасно з'явилося три матеріали: «Лист до українців-подолян», «Про Просвіту в Швейцарії (Лист до подільських селян)» та «Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта»».

Публікація «Проекту Статуту» супроводжувалася лапідарною інформацією, яка характеризувала загальний стан Подільської губернії на початку 1906 р.: «Що просвітня робота є у сей час сама пекуча потреба в українській справі, про це годі говорити. Маніфест 17 октября наче весняний подих, оживив тутейших українців, розворушив їх національні почуття і потяг їх до просвітньої праці. Почало було організуватися в Камінці товариство «Просвіта», що вже намірювалося вдатися до місцевої адміністрації з заявою про відкриття товариства... як тут новий зимовий подих політичних подій у державі припинив рух і приморозив надії «Просвіти». Остається ждати, поки збиреться дума і втихомириться державне життя і настане певніша весна, що знову розбудить наші надії і оживить «Просвіту». А тим часом подаємо на розгляд шановного громадянства проект статуту «Просвіти»» [26].

Широка палітра питань піднята автором у «Листі до українців-подолян». Однак у його основі лежить все та ж українська тематика, власне ретроспекція та майбутність «української землі», «її віра, її народні звичаї й слово».

Лист розпочинається фрагментом з поезії І. Воробкевича:

«Мова рідна, слово рідне...
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камень має».

Далі увага читача фокусується на Поділлі як давній та органічній території України. Тут здавна проживали люди, котрі «розмовляють на нашому». «Українці, діди й прадіди» впродовж віків боронили «свою рідну країну» від ворогів, але на відміну від інших народів, де люди «стали грамотні, освічені» український народ «як був темний, так і тепер темний». Природу цього явища автор й намагається розібрати у листі.

Свій аналіз він розпочинає із стану справ у школі. Тут дітей навчають говорити, писати й читати. але «не по рідному, не тою мовою, якою рідна мати до них ще з колиски промовляє... Їх вчать мовою чужою, якої вони не тямлять... Їх вчать мовою московською» [27].

Як бачимо, подільські громадські діячі досить відверто протиставляють українство московству. Ба більше, московська мова класифікується як мова чужа для українських дітей.

З'ясовуючи причини нешанобливого ставлення до української мови, автор листа побіжно торкається історичної минувшини, коли «українська мова була в шанобі, коли в Україні говорили нею пани, батюшки, вільні козаки й гетьмани». Повертаючись до сьогодення, автор наголошує: «І тепер є країна, де українська мова чується по школах нижчих та вищих, з уст вчених і невчених, де її шанують і люблять, нею пишуть і читають. Та країна – Галичина» [28].

Формулюючи висновок, автор констатує, що «виходить, що дарма гаїться час по тих школах: невелика з них користь, невелика просвіта для нашого темного люду...».

Аналогічна до шкільної, на переконання автора допису, є ситуація і в церковному житті. «Пан-отець проповідує. Думає навчити людей, як жити по Божому, він хоче роз'яснити їм святий закон, але яка млява й незрозуміла та проповідь, як мало западає в серце те сухе, здебільшого книжне слово!.. Кинь, пан-отче, той приказ читати і десь по-за межами життя блукати, заговори, як живий чоловік, як отець з дітьми, розпочни з людьми жваву розмову, най зрозуміє тебе кожна проста душа, навіть мала дитина. Заговори до прихожан по рідному. Так ніж: його вчили підберати до проповіді самих трудних слів та цуратися народньої мови... Пан-отець соромиться проповідувати по-українськи» [29].

Крім богословської проповіді, автор звертає увагу на книги Святого письма, задаючись природним питанням: «Чому б то не дати йому (християнину – А. В.) в руки те святе письмо на рідній мові?»

Далі автор намагається об'єктивно подивитися на ситуацію, яка склалася в «усяких управах, канцеляріях, палатах... Яку ж мову ми тут чуємо, як до нас говорять, як нам бумаги пишуть?.. Чи по нашому? Ні, де там! Тільки по російському». Отже, і в цьому випадкові абсолютно чітке протиставлення «нашої» української мови «чужій» російській.

Як висновок, автор констатує: «Звідси, здається, можна побачити, що Поділь то є наша сторона, що тут нема чого таїтися й свого цуратися та на чужу волю здаватися й иншим привподоблюватися. Ми можемо хтіти своїх порядків, можемо голосно по правді сказати, чого нам, як українцям, треба...

1. Нам треба, щоб наші діти в нижчих школах, вчилися рідною українською мовою. Нехай цією мовою діти вчать читати, писати, лічити й Бога хвалити: нехай навчаються всього того, що може дати школа. Коли ж діти підростуть і будуть добре грамотні, тоді нехай вчать і мови московської, бо вона їм здається і для вищої науки і для спільного життя з другими народами у Російській державі.

2. Нам треба, щоб священики по церквах проповідували по нашому – по-українськи, щоб читали нам слово Боже, писане українською мовою і так само навчали нас на все добре.

3. По нижчих (перших) судах нехай діла ведуться нашою мовою: усі розмови й писання най відбуваються по-українськи. По вищих державних судах, як от: по окружних та по палатах, нехай будемо мати право прошення подавати запитати та попрохати чого по-українськи, так щоб і відповідь нам дали по-українськи.

4. В нашій стороні повинно бути вільне незалежне земство: а то значить, що коло місцевих найперших потреб, як от: коло шкіл, читалень, лікарень, дорог, визиску природніх багатств й др., повинні клопотатися й заходитися наші виборні люде – наші земці. По всіх земських управах, чи в городах, чи в містечках, чи в селах мусять розмовляти і писати по нашому. Най усе місцеве громадянство збирається у одну волость: селянин, батюшка, лікарь, поміщик, вчитель, писар, агроном, вчений і невчений,

купець і ремісник, бідний і багатий, нехай укупі у згоді радяться, як їм добути кращого життя на своїй землі, як поладнати спільне господарство, щоб воно більше доходу давало. Нехай начальство, на місці не вибране, не втручається у нашу земську справу, а лиш доглядає, чи дотримуєм ми основні закони, що видасть державна дума. Нехай земським ділом орудують земці, вибрані нашими громадянами (чи сільськими, чи волостними, чи повітовими і т. д.) вільно, без приказу і затвердження виборів урядом (начальством)...» [30].

Як бачимо, домагання подолян-українців виходили далеко за реалізацію культурно-просвітницьких проєктів, безпосередньо актуалізуючи питання організації місцевого життя у всіх його сегментах на національних засадах. І що важливо, автор листа вказує шлях, яким можна досягнути наміченої мети. Цей шлях пов'язаний з обранням до Державної думи справжніх українських діячів, котрі опікуватимуться народними потребами.

Врешті, третій документ, вміщений в часописі «Громадська думка», відносився до більш ґрунтовного аналізу стану власне освітньої справи на Поділлі. Зроблено його у порівнянні з розвитком освіти у Швейцарській республіці. У межах нашого повідомлення наведемо лише заключний абзац із цієї публікації, де автор приходить до наступного висновку: «У Швейцарії... та що й казати! Там просвіта як сонце з неба світить, та, як мати дитину, коло грудей гріє, а в нас і не світить, і не гріє, тільки наче каганець миготить... по-під небом хмари ходять, по-над низом туман налягає» [31].

Отже, можемо підставово констатувати, що на етапі розробки ідеї та вироблення шляхів її реалізації Кам'янець-Подільські громадські діячі проєктували розвиток української справи за нових суспільно-політичних умов досить широко, не обмежуючись лише культурно-освітньою цариною. В їхніх підходах чітко простежується лінія окремішності української нації, яка має свою мову, культуру, звичаї, загалом національну самоідентифікацію. Натомість російська культурна традиція розглядається ними як чужа, притаманна лише історичному московству.

Практична реалізація втілення культурницького проекту розпочалася лише після оприлюднення 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і союзи». Згідно з цим документом, товариство могли утворювати кілька осіб, які мали спільну мету і не прагнули отримати прибуток від діяльності [32]. Однак реалії виявилися більш жорсткими, як це могло здаватися спочатку. Цей чинник вагомо позначився на подальшій долі проекту. Доводилося в число засновників в обов'язковому порядку включати осіб, які, з точки зору місцевої влади, не могли становити небезпеки для імперських структур.

Також довелося зкорегувати первісний варіант «Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта»». Відтепер мета організації визначалася в такий спосіб: «надавати допомогу культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділля» [33].

Із «Статуту» були прибрані норми, які залучали до справи поширення української книги книгонош, заснування «дрібних книгарень» та ін.

Однак ці поступки дозволили провести офіційну реєстрацію просвітницького товариства. Це сталося 19 квітня 1906 р., а за два дні, 21 квітня, Подільська «Просвіта» була внесена до реєстру товариств під № 1.

Отже, рух за відродження української справи на Поділлі за нових суспільно-політичних умов розпочався після оприлюднення 17 жовтня 1905 р. маніфесту царя Миколи II про вдосконалення державного порядку. Група Кам'янець-Подільських громадських діячів скористалася цим документом, аби задекларувати українські вимоги, що претендували на стратегію національного відродження. Остання була публічно оприлюднена у низці різноманітних документів і характеризувалася досить чітким позиціонуванням українства як окремішньої національної спільноти, яка прагне вибудовувати життя, базуючись на власних традиціях, історії та культурі. Проте охоронні імперські структури не дали можливості приступити до практичної реалізації наміченої мети. Лише після ухвалення «Тимчасових правил про товариства і со-

юзи» вдалося зареєструвати Подільське товариство «Просвіта», але суттєво змінивши мету просвітницької організації, обмеживши її лише культурно-просвітницьким розвитком українського народу. Однак сам факт заснування української організації та подальша робота її членів відіграли важливу роль у справі збереження національної ідентичності та боротьбі за Українську державність.

Список використаних джерел і літератури:

1. Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (м. Хмельницький, 9-10 листопада 1995 р.) / Ред. кол.: В. П. Мацько (гол.) та ін. Хмельницький, 1995. 75 с.
2. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Упорядн.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський, 1996. 110 с.
3. «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 7 грудня 2005 р.). За ред. В. Мацька. Хмельницький: Просвіта, 2005. 276 с.
4. Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю: матеріали VI всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / редкол.: І. Шоробура (гол.) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. 345 с.
5. Товариство «Просвіта»: історія та сучасність (до 150-річчя утворення «Просвіти»: збірник матеріалів круглого столу. Ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. 48 с.
6. Герман О. М. Діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX – першій половині XX століття: дис.... канд. іст. наук. Тернопіль, 1995.
7. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.): дис.... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2007.

8. Кришук Б. С. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906–1923 рр.): дис... канд. педаг. наук. Хмельницький, 2012.

9. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Гол ред. Я. Д. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 516.

10. Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Упорядн.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 6.

11. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.): дис. канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 58.

12. Манифест 17 октября 1905 г. Циркуляры по Киевскому учебному округу за 1905 год. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. С. 717.

13. Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. Вид. 4-е. Нью-Йорк-Мюнхен: Видавництво «Криниця», 1967. Ч. 1. С. 101.

14. Там само. С. 104.

15. Там само. С. 105.

16. Там само. С. 105.

17. Національна програма українців-подолян. Громадська думка. Київ. 1906. 6 січня. № 6. С. 3.

18. Там само.

19. Там само.

20. Там само.

21. Там само.

22. Там само.

23. Там само.

24. Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта». Громадська думка. Київ. 1906. 5 березня. С. 5.

25. В Подільській «Просвіті». Громадська думка. Київ. 1906. 16 травня. С. 3.

26. Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта». Громадська думка. Київ. 1906. 5 березня. С. 5.

27. Пр-та Т. Лист до українців-подолян. Громадська думка. Київ. 1906. 5 березія. С. 2.

28. Там само.

29. Там само. С. 3.

30. Там само.

31. Пр-та Т. Про Просвіту в Швейцарії (Лист до подільських селян). Громадська думка. Київ. 1906. 5 березія. С. 3.

32. Именные Высочайшие указы. О временных правилах об обществах и союзах. Циркуляры по Киевскому учебному округу за 1905 год. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. С. 657.

33. Статут Подільського Українського Товариства «Просвіта» (1906 р.). Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Упорядн.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 101.